

श्री ज्ञानेश्वरी प्रथम अध्याय

या अध्यायाला अर्जुन विषाद योग असे म्हणतात. रणभूमीवर समोर सर्व गोत्रज युध्दाला उभे राहिलेले पाहून अर्जुनाचे मनात कणव व कणवेपोटी मोह उत्पन्न झाला . त्यामुळे तो युद्ध करण्यास तयार होईना. असा अर्जुनाला विषाद कसा झाला, त्याचे परीणाम काय होणार याचे विवरण असल्यामुळे याला अर्जुन विषाद योग म्हणतात.

यात 47 श्लोक असून त्यावर 275 ओव्या आहेत.

यातील पहिल्या 20 ओव्या स्तवनपर असून नंतर 84 ओव्यापर्यंत गीतेचे महत्त्व वर्णिले आहे. यातील कठीण ओव्यातील सर्व कठीण शब्दांचा अर्थ दिलेला नाही कारण तो ओव्याच्या अर्थातून समजतो.

यात 56,57,58,59,186 या ओव्या फार सुंदर आहे

श्री ज्ञानेश्वरी
प्रथम अध्याय

॥श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ, नमोजी आद्या¹ । वेदप्रतिपाद्या² ।
जय जय स्वसंवेद्या³ । आत्मरुपा⁴ ॥+1॥
देवा ! तूचि गणेशु । सकलार्थमतिप्रकाशु⁵ ।
म्हणे , "निवृत्तिदासु । अवधारिजो जी ॥2॥
हे शब्दब्रह्म अशेष⁶ । तेचि मूर्ति सुवेष ।
जेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवत असे ॥+3॥
स्मृति तेचि अवयव । देखा, आंगिक भाव ।
तेथ लावण्याची ठेव⁷ । अर्थशोभा ॥+4॥
अष्टादश पुराणें । तींचि मणिभूषणे ।
पदपद्धति खेवणे⁸ । प्रमेयरत्नांचीं ॥+5॥
पदबंध नागर⁹ । तेंचि रंगाथिले अंबर¹⁰ ।
जेथ साहित्य वाणे सपूर¹¹ । उजाळाचे ॥+6॥
देखा, काव्यनाटका । जे निर्धारिता¹² सकौतुका ।
त्याचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका¹³ । अर्थध्वनि ॥+7॥
नाना प्रमेयांची परी । निपुणपणे¹⁴ पाहतां कुसरी¹⁵ ।
दिसती , उचित पदे माझारीं, । रत्ने भली ॥+8॥
तेथ व्यासादिकांच्या मतीं । तेचि मेखळा¹⁶ मिरवती ।
चोखाळपणे झळकती । पल्लवसडका¹⁷ ॥+9॥
देखा, षड्दर्शनें म्हणिपती । तेचि भुजांची आकृति ।
म्हणौनि, विसंवादे धरिती । आयुधे हातीं ॥+10॥
तरी तर्कु , तोचि फरशु । नीतिभेदु , अंकुशु ।
वेदान्तु , तो महारसु । मोदकु मिरवे ॥+11॥
एके हातीं दंतु । जो स्वभावता खंडितु¹⁸ ।
तो बौद्धमतसंकेतु । वार्तिकांचा¹⁹ ॥+12॥
मग सहजे सत्कारवादु । तो पद्मकरु वरदु ।
धर्मप्रतिष्ठा तो सिद्धु । अभयहस्तु ॥+13॥
देखा, विवेकवंतु सुविमळु²⁰ । तोचि शुंडादंडु²¹ सरळु ।
जेथ परमानंदु केवळु । महासुखाचा ॥+14॥
तरी संवादु तोचि दशानु । जो समता शुभ्रवर्णु ।
देवो उन्मेषसूक्ष्मेक्षणु²² । विघ्नराजु ॥+15॥

1 परमेश्वर 2. वेदांच्या प्रतिपादनाचा विषय
3 आत्म्याला जाणता येईल असा 4.आत्मा हेच रूप असा
5. सकल अर्थ प्रकाशणारा

6संपूर्ण

7. खाण

8 छंदबद्ध रचनेचे कोंदण

9 सुंदर शब्द रचना 10 रंगीत वस्त्र

11. बारीक पोत

12 विचार करता

13. घागऱ्या

14. बारकाईने 15चातुर्य

16 शेला

17 पदराच्या दशा

18. तुटलेला

19. सुत्रावरील व्याख्यान

20. बऱ्या वाईटाची निवड

करणारा व निर्मळ 21. सरळ सोंड

22 सुक्ष्म डोळे असलेला

मज अवगमलिया, दोनी । मीमांसा ¹, श्रवणस्थानी ² ।
 बोधमदामृत मुनी । अलि ³ सेविती ॥+16॥
 प्रमेयप्रवाल ⁴ सुप्रभ । द्वैताद्वैत तेचि निकुंभ ⁵ ।
 सरिसेपणे एकवटत ईभ ⁶। मस्तकावरी ॥+17॥
 उपरि दशोपनिषदे । जिये उदारें ज्ञानमकरंदे ।
 तिये कुसुमे मुगटीं सुगंधे । शोभती भली ॥+18॥
 अकार चरणयुगल । उकार उदर विशाल ।
 मकार महामंडल । मस्तकाकारें ॥+19॥
 हे तीन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळले ⁷ ।
 तें ,मियां श्रीगुरुकृपा नमिले । आदिबीज ⁸ ॥+20॥
 आतां,अभिनव ⁹ वाग्विलासिनी । जे चातुयार्थकलाकामिनी ¹⁰ ।
 ते शारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां ॥ +21 ॥
 मज हृदयीं सदगुरु । जेणे तारिलो हा संसारपूरु ।
 म्हणौनि विशेषें अत्यादरु । विवेकावरी ॥ 22॥
 जैसे, डोळ्या अंजन भेटे । ते वेळी दृष्टीसी फाटा फुटे ¹¹ ।
 मग ,वास ¹² पाहिजे ,तेथ । प्रगटे महानिधी ॥ 23॥
 कां ,चिंतामणी ¹³ जालियां हातीं ,। सदा विजयवृत्ति मनोरथी ,।
 तैसा मी पूर्णकाम; श्रीनिवृत्ति !” । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ 24 ॥
 म्हणोनि,जाणतेने ¹⁴ गुरु भजिजे । तेणे कृतकार्य ¹⁵ होईजे ,।
 जैसे ,मुळसिंचने सहजे ।शाखापल्लव संतोषती ॥ 25 ॥
 कां तीर्थे ,जिये त्रिभुवनी । तिये घडती समुद्रावगाहनी ¹⁶ ।
 ना तरी, अमृतरसास्वादनी ¹⁷ । रस सकळ ॥ 26 ॥
 तैसा, पुढतपुढती ¹⁸ तोचि । मियां अभिवंदला श्रीगुरुचि ।
 जो, अभिलषित ¹⁹ मनोरुचि । पुरविता तो ॥ 27 ॥
 आतां, अवधारा कथा गहन । जे सकळां कौतुका जन्मस्थान ।
 कीं, अभिनव उद्यान । विवेकतरुचे ॥ 28 ॥
 ना तरी ²⁰, सर्व सुखाचि आदि ²¹ । जे प्रमेय महानिधि ।
 नाना ²², नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥ 29 ॥
 कीं, परमधाम प्रकट । सर्व विद्यांचे मूळपीठ ।
 शास्त्रजाता ²³ वसौट ²⁴ । अशेषांचें ॥ 30 ॥
 ना तरी, सकळ धर्मांचे माहेर । सज्जनांचे जिह्वार ²⁵ ।
 लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥ 31॥
 नाना कथारुपें , भारती ²⁶ । प्रकटली असे त्रिजगतीं ,।
 आविष्करोनि ²⁷ महामतीं । व्यासाचिये ॥ 32 ॥

1. 5वे आणि 6वे दर्शन 2 कान
 3. भ्रमर
 4. पोवळे 5. गंडस्थळ
 6 हत्ति
 7 कवटाळले
 8. मुळ कारण
 9 अपूर्व 10 चौसष्ट कलांमध्ये
 रुची
 11 डोळ्याचे सामर्थ्य वाढते
 12. इच्छा केली की
 13इच्छापूर्ती करणारा मणी
 14 जाणून 15 कृतकृत्य
 16 समुद्रस्नान
 17 अमृत सेवनाने
 18 पुनःपुनः
 19 इच्छित
 20 अथवा 21 उगम
 22 अथवा
 23 शास्त्रसमुदाय
 24 आश्रयस्थान
 25 जिह्वाळा
 26 सरस्वती
 27 प्रतिभा संपन्न करून

म्हणौनि, हा काव्यांरावो । ग्रंथ ,गुरुवतीचा ¹ ठावो ² ।
 एथूनि रसां झाला आवो ³ । रसाळपणाचा ॥ 33॥
 तेवींचि,आईका,आणिक एक ।एथूनि,शब्दश्री सच्छास्त्रिक ⁴।
 आणि महाबोधीं ⁵ कोवळीक । दुणावली ⁶ ॥ 34॥
 एथ, चातुर्य शहाणे झाले । प्रमेय रुचीस आलें ।
 आणि सौभाग्य पोखले ⁷ । सुखाचे एथ ॥ 35 ॥
 माधुर्यी मधुरता ,। शृंगारीं सुरेखता ,।
 रुढपण उचितां ⁸ ,। दिसे भले ॥ 36 ॥
 एथ,कळाविदपण ⁹,कळा । पुण्यासि ,प्रतापु आगळा ¹⁰ ।
 म्हणौनि, जनमेजयाचे अवलीळा ¹¹। दोष हरले ॥ 37॥
 आणि, पाहतां नावेक ¹² । रंगी, सुरंगतेची आगळीक ¹³ ।
 गुणा ,सगुणपणाचे बिक ¹⁴ । बहुवस, एथ ॥ 38॥
 भानुचेनि तेजें धवळलें । जैसे, त्रैलोक्य दिसे उजळिले ।
 तैसे, व्यासमति कवळिलें । मिरवे विश्व ॥ 39॥
 कां, सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें, आपुलियापरी ¹⁵ विस्तारलें, ।
 तैसे, भारतीं सुरवाडलें ¹⁶ । अर्थजात ¹⁷ ॥ 40॥
 ना तरी, नगरांतरीं वसिजे । तरी नागराची ¹⁸ होईजे ।
 तैसे, व्यासोक्तितेजे । धवळत सकळ ॥ 41॥
 कीं, प्रथमवयसाकाळी ¹⁹ । लावण्याची नव्हाळी ²⁰ ।
 प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥ 42॥
 ना तरी, उद्यानीं माधवी ²¹ घडे ²²।तेथ ,वनशोभेची खाणी उघडे ।
 आदिलापासौनि ²³ अपाडे ²⁴। जियापरी ॥ 43॥
 नाना, घनीभूत सुवर्ण । जैसे, न्याहाळितां साधारण ।
 मग, अलंकारीं बरवेपण ²⁵ । निवाडु ²⁶ दावी ॥ 44॥
 तैसे, व्यासोक्ति अळंकारिलें । आवडे ²⁷ तें बरवेपण पातलें ²⁸ ।
 तें जाणोनि काय ! आश्रयिलें । इतिहासीं ॥ 45॥
 नाना, पुरतिये प्रतिष्ठेलागी ²⁹ ,। सानीव ³⁰ धरून आंगी, ।
 पुराणे आख्यानरूपे जगी । भारता आलीं ॥ 46॥
 म्हणौनि, महाभारतीं नाही ,। तें, नोहेचि लोकीं तिहीं ।
 येणे कारणे, म्हणिपे पाहीं । " व्यासोच्छिष्ट जगत्रय " ॥ 47॥
 ऐसी, जगीं सुरस कथा । जें जन्मभूमि परमार्था ।
 मुनि सांगे नृपनाथा । जनमेजया ॥ 48 ॥
 जें अद्वितीय उत्तम । पवित्रैक निरुपम ।
 परम मंगलधाम । अवधारिजो ॥ 49॥

1. गौरवाचे 2. ठीकाण
3. डौल
4. निर्दोषपणे शास्त्रीय
5. ब्रह्मज्ञान 6 दुष्पट होणे
- 7 पुष्ट होणे
- 8 चांगल्या गोष्टींना प्रतिष्ठा
- 9 कुशलता 10 अधिक
- 11 सहज
- 12अंमळ 13 अधिकपणा
- 14 आधिक्य
- 15 हवेतसे
- 16 फुलले 17 पुरुषार्थ
- 18 शहरातील
- 19 तरुणपणी 20 बहर
- 21 वसंत 22 भेटणे
- 23 मुळच्यापेक्षा वेगळे
- 24 असाधारण
- 25 सौंदर्य 26 निराळेपणा
- 27 हवे तेवढे 28 प्राप्त होणे
- 29 प्रतिष्ठापूर्ण होण्याकरिता
- 30 लहानपण

आतां, भारतकमळपरागु । गीताख्यु प्रसंगु ।
 जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेंसीं ॥ 50॥
 ना तरी, शब्दब्रह्माब्धि ¹ । मथियला ², व्यासबुद्धि।
 निवडिलें निरवधि ³ । नवनीत हें ॥ 51॥
 मग, ज्ञानाग्निसंपर्के । कडसिलेनि ⁴, विवेकें ⁵।
 पद आले परिपाके ⁶। आमोदासी ⁷ ॥ 52॥
 जें, अपेक्षिजे विरक्ती, । सदा अनुभविजे संतीं ।
 सोहंभावे पारंगती । रमिजे जेथ ॥ 53॥
 जें, आकर्णिजे भक्तीं । जें, आदिवंघ त्रिजगतीं ।
 तें, भीष्मपर्वी संगती । म्हणितली कथा ॥ 54 ॥
 जें, भगवद् गीता म्हणिजे । जें, ब्रह्मेशांनीं प्रशंसिजे।
 जें, सनकादिकी सेविजे । आदरेसीं ॥ 55॥
 जैसें, शारदीचिये चंद्रकळे । माजि, अमृतकण कोंवळे ।
 तें वेंचिती मनं मवाळे । चकोरतलगे ⁸ ॥ 56॥
 तियापरी, श्रोता, । अनुभवावी हे कथा ।
 अतिहळुवारपण चित्ता । आणूनिया ॥ 57॥
 हें, शब्देवीण संवादिजे । इंद्रियां नेणता भोगिजे ।
 बोलाआधि, झोंबिजें ⁹ । प्रमेयासी ॥ 58॥
 जैसे, भ्रमर परागु नेती । परी, कमळदळे नेणती ।
 तैसी परी आहे, सेविती । ग्रंथी इये ॥ 59॥
 कां, आपुला ठावो न सांडिता । आलिंगिजे चंद्रु प्रकटता ।
 हा, अनुरागु भोगिता । कुमुदिनी ¹⁰ जाणे ॥ 60॥
 ऐसेनि गंभीरपणें । स्थिरावलोनि अंतःकरणें ।
 आथिला ¹¹, तोचि जाणे । मानुं ¹² इये ॥ 61॥
 अहो ! अर्जुनाचिये पाती, । जे परिसणया ¹³ योग्य होती, ।
 तिहीं, कृपाकरुनि, संतीं ! । अवधान द्यावे ॥ 62॥
 हें, सलगी म्यां म्हणितले, । चरणां लागोनी विनविलें, ।
 प्रभु ! सखोल हृदय आपुलें । म्हणौनिया । 63 ।।
 जैसा, स्वभावो मायबापांचा, । अपत्य बोले जरी बोंबडी वाचा, ।
 तरी, अधिकची तयाचा । संतोष आथी ¹⁴ ॥ 64॥
 तैसा, तुम्हीं मी अंगिकारिला ¹⁵, । सज्जनीं आपुला म्हणितला, ।
 तरी, उणें सहजे उपसाहला ¹⁶, । प्रार्थु कायी ? ॥ 65॥
 परी, अपराधु, तो आणिक आहे । जे मी गीतार्थु कवळूं पाहें ! ।
 ते, " अवधारा ¹⁷ विनवूं लाहे ¹⁸ । म्हणौनिया ॥ 66॥

1. समुद्र 2 घुसळला
3. अमर्याद
4. कढवले
- 5 विचारपूर्वक 6 पक्वता
- 7 सुगंध आला
- 8 चकोर पक्षाची लहान पिल्ले
- 9 आकलन करणे
- 10 चंद्रकमळ
- 11 संपन्न 12 जाणण्यास समर्थ
- 13 ऐकण्यास
- 14 आहे
- 15 स्वीकारला
- 16 समजून घेतले
- 17 ऐका 18 धैर्य करणे

हें, अनावर ¹, न विचारितां ²। वायांचि ³ धिवसां उपनला ⁴ चित्ता ।
 येहवीं भानुतेजीं, काय खद्योता । शोभा आथी ? ॥ 67॥
 कीं, टिटिभू ⁵ चांचुवरी ⁶ । माप ⁷ सूये ⁸ सागरी ।
 मी नेणतु , त्यापरी । प्रवर्ते ⁹ येथ ॥ 68॥
 आइका ! आकाश गिवसावे ¹⁰ । तरी आणीक त्याहूनि थोर होआवे ।
 म्हणौनि , अपाडू ¹¹ हें आघवे , । निर्धारिता ॥ 69॥
 या गीतार्थाची थोरी , । स्वयें , शंभु विवरी ¹² ।
 जेथ , भवानी प्रश्नु करी । चमत्कारौनि ॥ 70॥
 तेथ , हरु म्हणे , " नेणजे , । देवी ! जैसे कां स्वरुप तुजें ।
 तैसे , हें , नित्य नूतन देखिजे । गीतातत्व " ॥ 71॥
 हा वेदार्थ सागरु , । जया निद्रिताचा घोरु ¹³ , ।
 तो , स्वयें , सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥ 72॥
 ऐसे , जें अगाध , । जेथ वेडावती वेद , ।
 तेथ , अल्प , मी , मतिमंद , । काई होये ? ॥ 73॥
 हे अपार ¹⁴ कैसेनि कवळावे ? । महातेज कवणे धवळावे ? ।
 गगन मुठी सुवावे ¹⁵ , । मशके ¹⁶ केवी ? ॥ 74॥
 परी , एथ असे एकु आधारु , । तेणेचि बोले मी , सधरु ¹⁷ ।
 जे , सानुकूळ ¹⁸ श्रीगुरु । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ 75॥
 येहवीं तरी , मी मूर्खु । जरी जाहला अविवेकु , ।
 तन्ही , संतकृपादीपकु । सोज्वळु ¹⁹ असें ॥ 76॥
 लोहाचे कनक होये , । हें सामर्थ्य परिसींच आहे , ।
 कीं , मृतही जीवित लाहे । अमृतसिद्धि ²⁰ ॥ 77॥
 जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती ²¹ , । तरी मुकयाहि आथी भारती ²² ।
 एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ति ²³ ! । नवल कायी ? ॥ 78॥
 जयाते कामधेनु माये , । तयासी अप्राप्य कांही आहे ? ।
 म्हणौनि , मी प्रवर्तो लाहे ²⁴ , । ग्रंथीं इये ॥ 79॥
 तरी , न्यून ते पुरतें । अधिक तें सरतें ²⁵ ।
 करून घेयावे; हे , तुमते । विनवितु असे ॥ 80॥
 आता , देईजो अवधान । तुम्हीं बोलविल्या मी बोलेन ।
 जैसे , चेष्टे सूत्राधीन । दारुयंत्र ²⁶ ॥ 81॥
 तैसा , मी अनुग्रहीतु ²⁷ , । साधूंचा निरुपितु ²⁸ , ।
 ते , आपुलियापरी अलंकारितु । भलतयापरी ॥ 82॥
 तंव , श्रीगुरु म्हणती , " राही ²⁹ । हे तुज बोलावे नलगे कांहीं ।
 आतां , ग्रंथा चित्त देई । झडकरी वेगां " ॥ 83॥

1 अगोचरपणा
 2 अविचार 3 व्यर्थ
 4 धैर्य उपजले 5. टिटवी
 6 चोचीने 7 मोजते 8 घालते
 9 धाडस करतो 10. व्यापणे
 11. अशक्य
 12 सांगतात

13 ज्याच्या झोपेतील घोरणे

14 अमर्याद
 15 व्यापावे 16 चिलटाने
 17 बलवान
 18 अनुकूल

19. प्रकाशमान

20 अमरत्व प्राप्ति 21 प्रत्यक्ष सरस्वती
 22 वाचा 23 त्या त्या
 वस्तुच्या सामर्थ्याचा प्रभाव

24 धैर्य करणे
 25 मान्य करणे

26 कठपुतळी
 27 कृपापात्र 28 निरोप्या

29 पुरे आता

या बोला , निवृत्तिदासु । पावूनि परम उल्हासु ¹ , ।
म्हणे, "परियेसा मना अवकाशु ² । देउनिया " ॥ 84॥

1 उत्साह
2 निर्विकल्प मनाने

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥1॥

धृतराष्ट्र म्हणाला: संजया, कुरुक्षेत्राच्या पुण्यभूमीत एकत्र जमलेल्या माझ्या आणि पांडुच्या यद्धेच्छु पुत्रांनी काय केले ?

तरी, पुत्रस्नेहें मोहितु ,। धृतराष्ट्र असे पुसतु ,।
म्हणे , "संजया सांगे मातु । कुरुक्षेत्रींची ॥ 85॥
जें, धर्मालय म्हणिजे ,। तेथ , पांडव आणि माझे ,।
गेले असती व्याजें ³ । जुंझाचेनि ॥ 86॥
तरी, तेचि येतुला अवसरी ⁴ । काय किजत असे येरयेरीं ?।
ते ,झडकरी कथन करी । मजप्रती " ॥ 87॥

3 निमित्ताने
4 इतकावेळ

संजय उवाच

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥2॥

संजय म्हणाला: त्या वेळी पांडवांचे सैन्य व्युह रचुन उभे राहिले आहे
असे पाहिल्यावर दुर्योधन राजा द्रोणाचार्यांजवळ जाउन असे भाषण करिता झाला की.

तिये वेळी तो संजय बोले ,। " म्हणे पांडवसैन्य उचललें ⁵ ।
जैसे, महाप्रळयीं पसरलें । कृतांतमुख ॥ 88॥
तैसे, तें घनदाट । उठावले एकवाट ⁶ ,।
जैसे, उसळले काळकूट ,। धरीं कवण ! ॥ 89॥
नातरी, वडवानळु सादुकला ⁷ । प्रळयवाते पोखला ।
सागरु शोषूनि ,उधवला ⁸ । अंबरासी ॥ 90॥
तैसे, दळ दुर्धर । नानाव्यूहीं परिकर ⁹ ,।
अवगमले भयासूर । तिये काळीं ॥ 91॥
तें देखोनियां दुर्योधने ,। अद्धेरिलें ¹⁰ कवणें माने ?।
जैसे, न गणिजे पंचानने ¹¹ । गजघटांतें ¹² ॥ 92॥

5 उठाव केला
6 एकदम
7. भडकला
8 उसळला
9 तयार
10 धिक्कारीले
11 सिंह 12 हत्तींचा समुदाय

राजोवाच

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमुम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

आचार्य ! तुमचा बुद्धिमान शिष्य द्रुपदपुत्र धृष्टद्युम्न याने जिचा व्युह रचिला आहे अशी पांडुपुत्रांची ही मोठी सेना पहा

मग द्रोणापासीं आला । तयांतें म्हणे, " हा देखिला ।

कैसा दळभारु उचलला । पांडवांचा ? ॥ 93॥

गिरिदुर्ग जैसे चालते । तैसे, विविध व्युह सभंवते ।

रचिले आथी ,बुद्धिमंते । द्रुपदकुमरे ॥ 94॥

जो का तुम्हीं शिक्षापिला ¹ ,। विद्या देऊनि कुरुठा ² केला ।

तेणें ,हा सैन्यसिंह पाखरिला ³ । देख ,देख "॥ 95॥

1 शिकवीला 2. शाहणा केला

3. तयार करणे

अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

यांत शूर, महाधनुर्धर, आणि युद्धात भीमार्जुनासारखे असे युयुधान, सात्यकी, विराट आणि महारथी द्रुपद

आणिकही, असाधारण ,। जे, शस्त्रास्त्री प्रवीण ,।

क्षात्रधर्मी निपूण । वीर आहाती ॥ 96॥

जे, बळे, प्रौढी पौरुषे । भीमार्जुनांसारिखे ,।

ते सांगेन, कौतुके । प्रसंगेची ॥ 97॥

एथ, युयुधानु सुभट्ट , । आला असे विराट्ट ,।

महारथी श्रेष्ठु । द्रुपद वीरु ॥ 98॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रौ द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

धृष्टकेतु, चेकितान व वीर्यवान काशिराज पुरुजित् कुंतिभोज आणि नरश्रेष्ठ शैब्य तसाच पराक्रमी युधामन्यु व वीर्यशाली उत्तमौजा आणि सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु व द्रौपदीचे पांच पुत्र, हे सर्वच महारथी आहेत.

चेकितान, धृष्टकेतु ,। काशिराज वीर विक्रान्तु ।

उत्तमौजा नृपनाथु ,। शैब्य देख ॥ 99॥

हा कुंतिभोज पाहें ,। एथ युधामन्यु आला आहे ।

आणि पुरुजितादि राय हे । सकळ देख ॥ 100॥

हा सुभद्राहृदयनंदनु । जो अपरु¹ नवार्जुनु ।
तो अभिमन्यु , म्हणे दुर्योधनु । ' देखें द्रोणा ' ॥ 101॥
आणीकही द्रौपदीकुमर । हे सकळही महारथी वीर ।
मिती नेणिजें ; परी अपार । मीनले असती ! ॥ 102॥

1 दुसरा

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ 17॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ 18॥

हे द्विजश्रेष्ठा! आतां आमच्या बाजूचे प्रमुख प्रमुख माझ्या सैन्याचे जे नायक त्यांचीं नांवे दिग्दर्शनार्थ आपल्यास सांगतो, तीं लक्षात घ्या. आपण आणि भीष्म आणि कर्ण व युद्धामध्ये जय पावणारा कृप, अश्वत्थामा आणि विकर्ण व तसाच सोमदत्ताचा पुत्र भूरिश्रवा

आतां, अमुच्या दळी नायक । जे रूढवीर² सैनिक ।
ते प्रसंगे आईक ,। सांगिजती ॥ 103॥
उद्देशे एक दोनी । जायिजती बोलोनी ।
तुम्ही आदिकरुनी । मुख्य जें जें ॥ 104॥
हा भीष्म गंगानंदनु !! जो प्रतापतेजस्वी भानु ,।
रिपुगजपंचाननु । कर्णवीरु ॥ 105॥
या एकेकाचेनी मनोव्यापारे ,। हे विश्व होय ,संहरे ,।
हा कृपाचार्यु , न पुरे । एकलाचि ॥ 106॥
एथ विकर्ण वीरु आहे ,। हा अश्वत्थामा पैल³ पाहे ,।
याचा आडदरु⁴ सदां वाहे । कृतांतु मनीं ॥ 107॥

2 प्रसिद्ध

3 पलीकडे

4 धाक

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ 19॥

आणि याशिवाय दुसरे पुष्कळ शूर माझ्यासाठी प्राण देण्यास तयार असून, सर्वच नाना प्रकारच्या शस्त्रांनी लढणारे व युद्धात प्रवीण आहेत

समितिंजयो ,सौमदती ,। ऐसे , आणीकही बहुत आहाती ।
जयांचिया बळा मिती⁵ ,। धाताही⁶ नेणे ॥ 108॥
जे शस्त्रविद्यापारंगत ,।मंत्रावतार मूर्त ,।
हो का जे अस्त्रजात ,।एथूनि रूढ ॥ 109॥

5 बळाची कल्पना 6 ब्रह्मदेव

हे अप्रतिमल्ल¹ जगी ,। पुरता प्रतापु अंगी ,।
 परी, सर्व प्राणे मजचिलागी । आरायिले² असती ॥ 110॥
 पतिव्रतेचें हृदय जैसे ,। पतिवाचूनि न स्पर्श ,।
 मी सर्वस्व , या तैसे । सुभटांसी ॥ 111॥
 आमुचिया काजाचेनि पाडे³ ,। देखती आपुलें जीवित थोकडे⁴ ।
 ऐसे, निरवधी चोखडे⁵। स्वामिभक्त ॥ 112॥
 झुंजती कुळकणी⁶ जाणती ,। कळे⁷ कीर्तीसी जिती ,।
 हे बहु असो; क्षात्रनीती । एथोनियां ॥ 113॥
 ऐसे, सर्वापरि पुरते । वीर दळी आमुतें⁸ ।
 आता, काय गणुं यातें ?। अपार हे ॥ 114॥

1 यांना तोड नाही
 2 अर्पिले आहेत
 3 किंमत 4 लहान
 5 अत्यंत शुद्ध
 6 सूक्ष्म युद्ध कौशल्य
 7 युद्ध कौशल्य
 8 आमच्या

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥10॥

या प्रकारचे आमचें भीष्मानें रक्षण केलेले सैन्य अपरिमीत किंवा अफाट, तर भीमानें रक्षिलेले यांचे हें सैन्य पर्याप्त म्हणजे परिमित किंवा मोजकें आहे.

वरी क्षत्रियांमाजी श्रेष्ठु ,। जो जगजेठी जगी सुभट्टु , ।
 तथा दळवैपणाचा पाटु⁹। भीष्मासि पै ॥ 115॥
 आतां, याचेनि बळे गवसले¹⁰। हे दुर्ग जैसे पन्नासिलें¹¹ ।
 येणे पाडें, थेकुलें । लोकत्रय ॥ 116॥
 आधींच समुद्र ,पाही ,। तेथ दुवाडपण¹² कवणा नाहीं?।
 मग, वडवानळु ,तैसे याही । विरजा¹³ जैसा ॥ 117॥
 ना तरीं, प्रळयवन्ही, महावातु । या दोघां जैसा सांधातु¹⁴ ।
 तैसा हा गंगासुतु ,। सेनापति ॥ 118॥
 आतां, येणेसि कवण भिडे¹⁵ । हे पांडवसैन्य कीर¹⁶ थोकडे।
 परि वरचिलेनि¹⁷ पाडें । दिसत असे ॥119॥
 वरी भीमसेनु बेथु¹⁸ ,। तो जाहला असे सेनानाथु ”।
 ऐसें बोलोनिया, मातु¹⁹ । सांडिली तेणे ॥ 120॥

9 सेनापतीत्वाचा मान
 10 आश्रयाखाली आले
 11 श्रुंगारले
 12 दुस्तर
 13 मदत करतो
 14 मिलाफ
 15 तोंड देणे
 16 खरोखर
 17 वरील प्रमाणे
 18 दांडगा
 19 हकीकत

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥11॥

तरी आता नेमुन दिल्याप्रमाणे सर्व अयनांत म्हणजे सैन्याच्या निरनिराळ्या प्रवेशद्वारात राहून तुम्हीं अवघ्यांनी मिळून भीष्माचेच सर्व बाजूंनी रक्षण करावे.

मग, पुनरपि काय बोले ,। सकळ सैनिकांतें म्हणितले ,।
 "आतां, दळभार आपुलाले । सरसें करा ॥ 121॥
 जया जिया अक्षौहिणी ,। तेणें तिया आरणी ¹ ,।
 वरगण ² ,कवणकवणी। महारथीया , ॥ 122॥
 तेणे तिया आवरिजे। भीष्मातळीं राहिजे।
 द्रोणाते म्हणे , " पाहिजे । तुम्ही सकळ ॥ 123॥
 हाचि एकु रक्षावा ,।' मी 'तैसा ,हा देखावा ।
 येणें दळभारु आघवा । साचु आमुचा ॥ 124॥

1 रणभूमीवर
 2 वाटणी

संजय उवाच

तस्य संजनयन्हर्ष कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ 12॥

इतक्यात दुर्योधनाला हर्षवित होत्साते प्रतापशाली वृद्ध कौरव पितामह सेनापती भीष्म यांनी सिंहासारखी मोठी गर्जना करून लढाईची सलामी म्हणून आपला शंख फुंकिला.

या राजयाचिया बोला ,। सेनापति संतोषला ।
 मग तेणे केला । सिंहनादु ॥ 125॥
 तो गाजत असे अद्भुतु ,। दोन्ही सैन्याआंतु ,।
 प्रतिध्वनि न समातु ,। उपजत असे ॥ 126॥
 तयाचि तुलगासवे ³ ,। वीरवृत्तीचेनि थावे ,।
 दिव्य शंख भीष्मदेवें । आस्फुरिला ⁴ ॥ 127॥
 ते दोन्ही नाद मीनले ,। तेथ त्रेलोक्य बधीरीभूत जाहले ,।
 जैसे , आकाश का पडिले । तुटोनिया ॥ 128॥
 घडघडीत अंबर ,। उचंबळत सागर।
 क्षोभले ⁵ ,चराचर ⁶। कांपत असे ॥ 129॥
 तेणे महाघोषगजरे ,। दुमदुमिताती गिरिकंदरे ⁷ ,।
 तव दळामाजी रणतुरे ⁸ । अस्फुरिली ⁹ ॥ 130॥

3 प्रतिध्वनी
 4 फुंकुन वाजवला

5 क्षुब्ध होऊन 6 स्थावर
 7 गुहा
 8 रणवाद्ये 9 वाजली

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोभवत् ॥ 13॥

त्याबरोबर अनेक शंख, नौबती, पणव, आनक आणि गोमुख ही रणवाद्ये झडण्यास सुरवात झाली व तो नाद तुंबळ म्हणजे चोहोंकडे भरून गेला

उदंड¹ सैंध² वाजतें ,। भयानकें खाखातें³ ,।
 महाप्रळयो जेथे ,। धाकडांसी⁴ ॥ 131॥
 भेरी⁵ निशाण⁶ मांदळ⁷। शंख, काहळ⁸, भोंगळ⁹।
 आणि भयासुर रणकोल्हाळ¹⁰ ,। सुभटांचे ॥ 132॥
 आवेशे भुजा त्राहाटिती¹¹ । विसणोले¹², हांका देती ।
 जेथ महामद भद्रजाती¹³ । आवरती ना ॥ 133॥
 तेथे भेडांची¹⁴ कवण मातु । कांचया¹⁵ केर फिटतु¹⁶ ।
 जेणे दचकला ,कृतांतु । आंग नेघे¹⁷ ॥ 134॥
 एका उभयाचि प्राण गेले ,। चांगांचे¹⁸ दांत बैसले ,।
 बिरुदाचे¹⁹ दादुले²⁰ । हिंवताती ॥ 135॥
 ऐसा, अद् भुत तूरबंबाळु²¹ । ऐकोनि, बह्ना व्याकुळु ,।
 देव म्हणती, " प्रळयकाळु । वोढवला आजी "॥ 136॥

1 खुप 2 चोहीकडे 3 खाखाकरीत उठलेले
 4 धैर्यवान
 5 मोठा नगारा 6 डंका 7ढोल 8मोठी
 झांज 9 कर्णा 10गोंधळ
 11 थोपटणे 12 चीडून
 13 मदोन्मत हत्ती
 14 भित्रा 15 कच्चे 16 कचऱ्याप्रमाणे
 उडून गेले 17 गलीत गात्र झाला
 18 धैर्यवान
 19 बाणेदार 20 मर्द
 21 वाद्यांचा गोंधळ

ततः श्वेतैहयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥14॥
 पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥15॥
 अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥16॥

नंतर पांढरे शूभ्र घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथात बसलेले माधव आणि अर्जुन यांनी दिव्य शंख फुंकिले. श्रीकृष्ण यांनी पांचजन्य, अर्जुनाने देवदत्त, भयंकर कर्मे करणाऱ्या भीमसेनाने पौंड्र नांवाचा मोठा शंख फुंकिला. कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजाने अनंतविजय, नकुल आणि सहदेव यांनी सुघोष आणि मणिपुष्पक.

ऐसी स्वर्गी मातु²² ,। देखोनि तो आकांतु ,।
 तंव पांडवदळाआंतु । वर्तले कायी ? ॥ 137॥
 हो कां, निजसार विजयाचें²³ ,। कीं, तें भांडार महातेजाचे ,।
 जेथ गरुडाचिये जावळियेचे²³ ,। कांतले²⁴ चाऱ्ही ॥ 138॥
 कीं, पाखांचा²⁶ मेरु जैसा ,। रहवरु²⁷ मिरवतसे तैसा ।
 तेजे कोंदाटलिया दिशा । जयाचेनि ॥ 139॥
 जेथ अश्ववाहकु आपण । वैकुंठीचा राणा, जाण ।
 तया रथाचे गुण । काय वर्णु ? ॥140॥
 ध्वजस्तंभावरी वानरु ,। तो, मूर्तिमंत शंकरु ।
 सारथी शाडःर्गधरु । अर्जुनेसी ॥ 141॥

22 हकीकत
 23 विजयाचे मर्म
 24 जोडीचे 25. जुंपले
 26. पंख असलेल्या मेरु पर्वता
 प्रमाणे उडणारा 27 उत्तम रथ

देखा, नवल तया प्रभुचें, । अद् भुत प्रेम भक्ताचें, । जें, सारथ्यपण पार्थाचें । करितु असे ॥ 142॥	
पाइकु ¹ पाठीसी घातला । आपण पुढां राहिला, । तेणे पाञ्चजन्यु आस्फुरिला । अवलीळाचि ॥ 143॥	1 सेवक
परी, तो महाघोषु थोरु । गर्जतु असे गंहीरु ² । जैसा, उदेला, लोपी, दिनकरु, । नक्षत्रांते ॥ 144॥	2 गंभीर
तैसे, तुरबंबाळु भंवते, । कौरवदळीं गाजत होते, । ते हारपोनि, नेणां केउते । गेले तेथ ! ॥ 145॥	
तैसाचि देखे, येरे, । निनादे अति गहिरे, । देवदत्त, धनुर्धरे । आस्फुरिला ॥ 146॥	
ते दोन्ही शब्द अचाट, । मिनले एकवट, । तेथ, ब्रह्मकटाह ³ शतकूट ⁴ । हों पाहत असे ॥ 147॥	3 ब्रह्मरूपी कढई 4 शोकडो तुकडे झाले
तंव भीमसेनु विसणैला ⁵ । जैसा, महाकाळु खवळला, । तेणे पौण्ड्र आस्फुरिला । महाशंखु ॥ 148॥	5 चिडलेला
तो महाप्रलयजलधरु ⁶ । जैसा घडघडिला ⁷ गंहीरु ⁸ । तंव, अनंतविजयो युधिष्ठिरु । आस्फुरित असे ॥ 149॥	6 मेघ 7 गडगडला 8 गंभीर
नकुळें सुघोषु, । सहदेवे मणिपुष्पकु, । जेणे नादें, अंतकु ⁹ । गजबजला ठाके ॥ 150॥	9 यम

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ 17 ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ 18 ॥
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ 19 ॥

तसे महाधनुर्धर काशिराज, महारथी शिखंडी आणि धृष्टद्युम्न, विराट व अजिंक्य सात्यकि, द्रुपद आणि द्रौपदीचे पांच मुलगे आणि महाबाहु सौभद्र अभिमन्यु या सर्वांनी, हे राजा, चोहोकडे आपआपले पृथक पृथक शंख फुंकीले आकाश व पृथ्वी दणाणुन सोडणाऱ्या त्या तुंबळ आवाजाने कौरवांचे काळीज फाडून टाकिले

तेथ भूपति होते अनेक, । द्रुपद द्रौपदेयादिक ।
हा, काशीपति देख । महाबाहु ॥ 151॥
तेथ अर्जुनाचा सुतु, । सात्यकि अपराजितु, ।
धृष्टद्युम्नु नृपनाथु, । शिखंडी हन ॥ 152॥

विराटादि नृपवर ,। जे सैनिक मूख्य वीर ।	
तिहीं नानाशंख निरंतर ¹ । आस्फुरिले ॥ 153॥	1 सतत
तेणे महाघोषनिर्घाते ² ,। शेष कूर्म अवचितें ।	2 आघात
गजबजोनि, भूभारातें । सांडुं पाहती ॥ 154॥	
तेथ तिन्ही लोक डळमळित ,। मेरु मांदार आंदोळित ,।	
समुद्रजळ उसळत । कैलासवेरी ³ ॥ 155॥	3 पर्यंत
पृथ्वीतळ उलथों पहात ,। आकाश असे आसुडत ⁴ ,।	4 हिसका बसणे
तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥ 156॥	
“ सृष्टी गेली रे गेली ”। देवां मोकळवादी ⁵ जाहली ।	5 निराशा
ऐशी एक टाळी पिटली । सत्यलोकीं ॥ 157॥	
दिहाचि ⁶ दिन थोकला ⁷ ,। जैसा प्रलयकाळ मांडला ,।	6 दिवस 7 थांबला
तैसा , हाहाकारु जाहला । तिन्हीं लोकीं ॥ 158॥	
तें देखोनि ,आदिपुरुषु विस्मितु । म्हणे, “ झणे ⁸ होय पां अंतु ”।	8 कदाचित
मग लोपिला अद् भुतु । संभ्रमु तो ॥ 159॥	
म्हणौनि विश्व सांवरलें ,। एन्ही , युगान्त होतें वोडवले ।	
जै, महाशंख आस्फुरिले । कृष्णादिकी ॥ 160॥	
तो घोष तरी उपसंहरला ,। परि पडिसाद होता राहिला ।	
तेणे दळभार विध्वंसिला । कौरवांचा ॥ 161॥	
जैसा गजघटाआंतु ⁹ ,। सिंह लीला विदारितु ,।	9 हत्तिचा समुदाय
तैसा ,हृदयातें भेदितु । कौरवांचिया ॥ 162॥	
तो गाजत जवं आइकती ,। तंव, उभेचि हिये घालिती ¹⁰ ।	10 काळजाचा ठाव सुटणे
एकमेकांतें म्हणती । ' सावध रे सावध ' ॥ 163॥	

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥20॥

नंतर कौरव व्यवस्थेनें उभे आहेत हे पाहून, एकमेकावर शस्त्रप्रहार होण्याची वेळ आली असता, ध्वजावर मारुती असणारा पांडव म्हणजे अर्जुन

तेथ बळें, प्रौढीपुरतें ¹¹ । महारथी वीर होते ,।	11. सामर्थ्यवान
तिही ,पुनरपि दळाते । आवरिलें ॥ 164॥	
मग सरिसेपणे उठावले ,। दुणवटोनि ¹² उचलले ।	12दुष्पट
तया दंडीं ¹³ क्षोभले । लोकत्रय ॥ 165॥	13सैन्याची रचना
तेथ बाणवरी ¹⁴ ,धुनुर्धर ,। वर्षताती निरंतर ।	14बाणांनी
जैसे, प्रळयांत जलधर ,। अनिवार कां ! ॥ 166॥	

ते देखलिया अर्जुनें ,। संतोष घेऊनि मनें ।
मग ,संभ्रमे दिठी सेने । घालीतसे ॥ 167॥
तंव, संग्रामीं सज्ज जाहले । सकळ कौरव देखिले ,।
तंव, लीलाधनुष्य उचलिले । पंडुकुमरें ॥ 168॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ 21॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद् धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ 22॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ 23॥

हे राजा धृतराष्ट्रा ! श्रीकृष्णास असे शब्द बोलला हे अच्युता ! माझा रथ दोन्ही सैन्यांचे मध्ये नेउन उभा कर म्हणजे तितक्यात युद्धाच्या इच्छेनी तयार असलेल्या या लोकांचे मी अवलोकन करितों; व मला या रणसंग्रामात कोणाबरोबर लढावयाचे आहे आणि दुर्बुद्धी दुर्योधनाचें युद्धात कल्याण करण्याचे इच्छेने जे हे येथे जमले आहेत, ते मी पाहून घेतो.

ते वेळीं अर्जून म्हणतसे 'देवा । आतां झडकरी रथु पेलावा ¹ । 1 संभाळावा

नेऊनि मध्यें घालावा । दोहीं दळं ॥ 169॥

जंव मी नावेक ,। हे सकळ वीर सैनिक ।

न्याहाळीन; अशेख ,। झुंजते जे ,॥ 170॥

येथ आले असती आघवे । परी, कवणेसीं म्यां झुंजावे ।

हे रणीं लागे पहावें ,। म्हणौनियां ॥ 171॥

बहुतकरुनि, कौरव । हे आतुर , दुःस्वभाव ,।

वांटेवेवीण ² हांव । बांधिती झुंजीं ॥ 172॥

झुंजाची आवडी धरिती ,। परी संग्रामीं धीर नव्हती ,”।

हें सांगोनि; रायाप्रती । काय संजयो म्हणे ॥ 173॥

संजय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ 24॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्येतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ 25॥

तत्रापश्यत्स्थान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ 26॥

2 पराक्रमाशिवाय

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बधूनवस्थितान् ॥ 27॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

संजय म्हणाला हे धृतराष्ट्रा ! गुडाकेशाने म्हणजे आळसाला जिंकणाऱ्या अर्जुनाने याप्रमाणे सांगितल्यावर हृषीकेश म्हणजे इंद्रियांचे स्वामी श्रीकृष्ण यांनी अर्जुनाचा उत्तम रथ दोन्ही सैन्यांचे मध्यभागी नेऊन उभा केला व भीष्म - द्रोणांच्या व सर्व राजांच्या समोर अर्जुना ! येथे जमलले हे कौरव पहा ' असे तो म्हणाला . तेव्हा अर्जुनाच्या असे नजरेस आले की , तेथे जमलले सर्व आपलेच वडील,आजे, अचार्य, मामे, भाऊ, पुत्र, नातु, व मित्र आणि सासरे, व स्नेही दोन्ही सैन्यात आहेत

आईका, अर्जुनु इतुके बोलिला , तंव श्रीकृष्णे रथु पेलिला , ।
दोही सैन्यांमाजी केला । उभा तेणें ॥ 174॥
जेथ , भीष्मद्रोणादिक । जवळिकेचि, सन्मुख ।
पृथिवीपती आणिक । बहुत आहाती ॥ 175॥
तेथ स्थिर करुनियां रथु , । अर्जुन असे पाहातु , ।
तो दळभार समस्तु । संभ्रमेसीं ॥ 176॥
मग, देवा म्हणे, 'देख , देख । हे गोत्रगुरु अशेख !' ।
तंव कृष्णमनीं , नावेक, । विस्मो जाहला ॥ 177॥
तो आपणयां आपण म्हणे, । एथ, कायी कवण जाणे , ।
हे मनीं धरले येणे ? । परि कांहीं आश्चर्य असें ? ॥ 178॥
ऐसी, पुढील से ¹ घेतु , । तो सहजे जाणें , हृदयस्थु² ।
परि, उगा असे निवांतु । तिये वेळीं ॥ 179॥
तंव, तेथ पार्थु , सकळ । पितृ पितामह केवळ ।
गुरु, बंधु, मातुळ । देखता जाहला ॥ 180॥
इष्ट मित्र ,आपुले , । कुमरजन ,देखिले , ।
हे सकळ असती ,आले, । तयांमाजी ॥ 181॥
सुहृज्जन ,सासरे । आणीकही सखे सोइरे ।
कुमर, पौत्र , धनुर्धरें । देखिले तेथ ॥ 182॥
जयां उपकार होते केले । कीं, आपदीं ³ जे रक्षिले ।
हे असो ; वडील, धाकुलें, । आदिकरुनि ॥ 183॥
ऐसें, गोत्रचि दोहीं दळीं । उदित ⁴ जालें असे कळीं ⁵ ।
हें , अर्जुनें तिये वेळीं । अवलोकिलें ॥ 184॥
तेथ, मनीं गजबज जाहली , । आणि आपैसी ⁶ कृपा आली ।
तेणे , अपमानीं निघाली । वीरवृत्ति ॥ 185॥

1.अनुमान 2 अंतरात्मा

3 संकटात

4 सज्ज 5 युद्धकौशल्ययुक्त

6 आपोआप

जिया उत्तम कुळींचिया होती, । आणि गुणलावण्य आथी, ।

तिया, आणिकीते न साहती । सुतेजपणे ॥ 186॥

नविये आवडीचेनि भरे, । कामुक निजवनिता विसरे ।

मग पाडेवीण¹ अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥ 187॥

1 योग्यता न पहाता

कीं, तपोबळे ऋद्धी । पातलिया, भ्रंशे बुद्धी ।

मग, तया विरक्ता सिद्धी । आठवेना ॥ 188॥

तैसे, अर्जुना तेथ जाहलें। असते पुरुषत्व गेले, ।

जे अंतःकरण दिधले । कारुण्यासी ॥ 189॥

देखा, मंत्रज्ञु बरळु जाय² । मग तेथ कां जैसा संचारु होय ।

2 चुकीचा मंत्र म्हणणे

तैसा, तो धनुर्धर महामोहे । आकळिला ॥190॥

म्हणौनि, असतां धीरु गेला, । हृदया द्रावो आला, ।

जैसा, चंद्रकळीं शिवतला । सोमकांतु ॥191॥

तयापरी, पार्थु । अतिस्नेहे मोहितु, ।

मग सखेद असे बोलतु । श्रीअच्युतेसीं ॥ 192॥

अर्जुन उवाच

दृष्टवेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ 28॥

सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मी रोमहर्षश्च जायते ॥29॥

गांडीवं स्त्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ 30 ॥

अर्जुन म्हणाला, "कृष्णा! युद्ध करण्याचे इच्छेने जमलेल्या या स्वजनांस पाहून माझी गात्रे शिथिल होतात व तोंड कोरडे पडते, आणि शरीराला कंप सुटुन रोमांचहि उभे रहातात गांडीव हातातुन गळून पडते व अंगाचाहि सर्वत्र दाह होतो; उभे रहावत नाही आणि माझे मन भ्रमल्यासारखे झाले आहे.

तो म्हणे, 'अवधारी, देवा !! म्यां पाहिला हा मेळावा ।

तंव, गोत्रवर्गु आघवा । देखिला एथ ॥ 193॥

हे संग्रामीं उदित³ । जहाले असती, कीर समस्त ।

3 सज्ज

पण आपणपेयां उचित । केवीं होय? ॥ 194॥

येणे नांवेचि⁴, नेणो कायी⁵ । मज, आपणपे सर्वथा⁶ नाही ।

4 याच्या उच्चारानेच 5 कसे काय

मन, बुद्धि, ठायी । स्थिर नोहे ॥ 195॥

6 स्वतःचे भान मुळीच उरले

देखे, देह कांपत, । तोंड असे कोरडे होत, ।

विकळता⁷ उपजत । गात्रांसीही ॥ 196॥

7 शीथिलता

सर्वांगा कांटाळा⁸ आला, । अति संतापु उपनला⁹ ।

8 रोमांच 9 यातना होतात

तेथ, बेंबळ हातु गेला¹⁰, । गांडिवाचा ॥ 197॥

10 हात निर्जीव झाला

तें, न धरतचि निष्टलें ¹ । परि नेणेंचि ; हातोनि पडिलें। ऐसे , हृदय असे व्यापिलें । मोहे येणें ॥198॥	1 निसटले
जे, वज्रापासोनी कठिण ,। दुर्धर , अतिदारुण ² । तयाहून असाधारण । हें, स्नेह ! नवल ॥199॥	2 अतीभयंकर
जेणें, संग्रामीं हरु जिंतिला । निवातकवचांचा ³ ठावो फेडिला ,। तो अर्जुन, मोहें कवळिला । क्षणामाजीं! ॥ 200॥	3 सुरक्षित लपून बसून देवांना त्रास देणारे
जैसा भ्रमर , भेदी कोडे ⁴ । भलतैसे काष्ट कोरडें ,। परि, कळिकेमाजी सांपडे । कोंवळिये ॥ 201॥	4 विनासायास
तेथ, उत्तीर्ण ⁵ होईल प्राणें ,। परि, तें, कमळदळ चिरुं नेणें । तैसे, कठिण, कोवळेपणें, । स्नेह देखा ॥ 202॥	5 सोडणे
हे, आदिपुरुषाची माया ,। ब्रह्मेयाही नयेचि आया ⁶ । म्हणौनि भुलविला ; “ ऐकें राया । संजयो म्हणें ॥ 203॥	6 स्वाधीन
‘अवधारी, मग तो अर्जुनु । देखोनि सकळ स्वजनु ,। विसरला अभिमानु । संग्रामीचा ॥ 204॥	
कैसी, नेणो, सदयता । उपनली तेथें चित्ता ,। मग म्हणे, ‘कृष्णा आतां । नसिजे एथ ॥ 205॥	
माझे अतिशय मन व्याकुळ । होतसे ,वाचा बरळ ⁷ । जे, वधावे हे सकळ । येणें नांवे ॥ 206॥	7 व्यर्थ बडबड

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥31॥

तसेच हे केशवा ! मला सर्व लक्षणे विपरीत दिसतात, आणि स्वजनांना युद्धात मारुन श्रेय म्हणजे कल्याण होईल असे दिसत नाही.

या कौरवा जरी वधावें ,। तरी युधिष्ठिरादिकां कां न वधावें ? ।

हे, येरयेर आघवे । गोत्रज आमुचे ॥ 207॥

म्हणोनि, जळो हें झुंज ! । प्रत्यया⁸ न ये मज ।

8 पटत नाही

एणें काय काज । महापापे ? ॥ 208॥

देवा ! बहुतापरी पाहतां । एथ, वोखटे होईल झुंजता ।

वर, कांही चुकवितां; । लाभु आथी ॥ 209॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥32॥

येषामर्थं कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥33॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ¹ ॥ 34॥ 1 शालक व इतर नातेवाईक

मला, हे कृष्णा ! विजयाची इच्छा नाही, राज्य नको, आणि सुखेहि नकोत. हे गोविंदा ! राज्य, उपभोग किंवा जीवीत तरी असून आम्हाला त्याचा काय उपयोग? ज्यांच्यासाठीं राज्याची, उपभोगाची व सुखाची इच्छा धरावयाची तेच हे जीवाची व संपत्तीची आशा सोडून युद्धाला उभे आहेत. आचार्य, वडील, मुलगे, तसेच आज, मामा, सासरे, नातु, मेहुणे आणि संबंधी.

तया विजयवृत्ति ,काहीं । मज सर्वथा काज नाही ।

एथ राज्य तरी कायी । हे पाहुनियां ?॥ 210॥

या सकळांतें वधावे ,। मग जे भोग भोगावे ,।

ते जळोत आघवें ! । पार्थु म्हणे ॥ 211॥

तेणें सुखेविण होईल । तें, भलतैसे साहिजेल ।

वरी, जीवितही वेचिजेल ² । याचिलागी , ॥ 212॥

2 खर्च करणे

परी, यांसी घातु कीजे ,। मग आपण राज्यसुख भोगिजे ,।

हे स्वप्नीही , मन माझे । करुं न शके ॥ 213॥

तरी आम्ही कां जन्मावे? । कवणालागी जियावें ? ।

जरी वडिलां यां चिंतावें । विरुद्ध मनं ³ ! ॥ 214॥

3 अकल्याण

पुत्रांते इच्छी कुळ । तयांचें कायि हेचि फळ ? ।

जे निर्दळिजे ⁴ केवळ । गोत्र अपुले ? ॥ 215॥

4 नाश करणे

हें मनींचि केविं धरिजे ? । आपण वज्राचेया होईजे ? ।

वरी घडे तरी कीजे । भलें इयां ॥ 216॥

आम्हीं जें जें जोडावे । तें समस्तीं इहीं ⁵ भोगावें ।

5 यांनी

हें जीवितही उपकारावें । कार्जी यांच्या ॥ 217॥

आम्ही दिगंतीचे ⁶ भूपाळ । विभाडूनि ⁷, सकळ ,।

6 देशोदेशीचे 7 जिंकून

मग संतोषविजे कुळ । आपुले जें ॥ 218॥

तेचि हे समस्त ! । परी कैसे कर्म विपरीत ।

जे, जाहले असती उद्यत ⁸ । झुंजावया ॥ 219॥

8 तयार

अंतौरिया ⁹, कुमरे ,। ,सांडोनियां ,भांडारे ,।

9 अंतःपुरातील स्त्री

शस्त्राग्री जिह्वारे ¹⁰। आरोपुनी ¹¹ ,॥ 220॥

10 आपली जीवीतें

ऐसियांतें कैसेनि मारुं? । कवणावरी शस्त्र धरुं ? ।

11 अर्पण करून

निजहृदया करुं । घातु केवीं ? ॥ 221॥

हें नेणसी तुं ? कवण ¹²? । परी ,पैल भीष्म द्रोण ! ।

12 असें कोण

जयांचे उपकार असाधारण । आम्हां बहुत ॥ 222॥

एथ शालक¹, सासरे, मातुळ । आणि बंधु कीं हे सकळ ,। 1 मेहूणा
पुत्र ,नातु ,केवळ । इष्टही असती ॥ 223॥
अवधारी, अति जवळिकेचे । हे सकळही सोयरे आमुचे ।
म्हणौनि, दोष आथी वाचे । बोलितांचि ॥ 224॥

एतान्न हंतुमिच्छमि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं न महीकृते ॥ 35॥

हे आम्हास मारण्यास उठले आहेत तरीहि त्रैलोक्याच्या राज्यासाठी सुद्धा हे मधुसूदना ! मी त्यास मारु इच्छित नाही; मग पृथ्वीची गोष्ट कशाला?

हे वरी भलतें करितु ,। आतांचि येथें मारितु ,।
परि, आपण मनीं घातु । न चिंतावा! ॥ 225॥
त्रैलोक्यांचें अनकळित² । जरी राज्य होईल प्राप्त । 2 निर्वैर
तरी , हें अनुचित । नाचरे मी ॥ 226॥
जरी, आजि एथ ऐसें कीजे ,। तरी कवणाच्या मनीं उरिजे ? ।
सांगे, मुख केवीं पाहिजे । तुझे कृष्णा ? ॥ 227॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ 36॥

जनार्दना! या कौरवांना मारुन आमचे कोणते प्रिय होणार? हे जरी आततायी आहेत तरी यांना मारिल्याने आम्हास पापच लागणार.

जरी वधु करोनि गोत्रजांचा । तरी, वसौटा³ होऊनि दोषांचा । 3 आश्रय स्थान
मज जोडिलासि तूं ; हातींचा । दूरी होसी ॥ 228॥
कुळहरणी पातकें । तिये आंगीं जडती अशेखें⁴ । 4 संपूर्णपणे
तये वेळीं तूं , कवणे, कें⁵ । देखावासी ? ॥ 229॥ 5 कोठे
जैसा, उद्यानामार्जीं अनळु⁶ । संचरला, देखोनि , प्रबळु । 6 अग्नी
मग क्षणभरी कोकिलु । स्थिरु नोहे ॥ 230॥
का, सकर्दम⁷ सरोवरु । अवलोकूनि, चकोरु । 7 चिखलाने भरलेला
न सेवितु, अद्धेरु । करुनि, निघे ॥ 231॥
तयापरी, तूं देवा ! । मज झकवू⁸ , न येसी, मावा⁹ । 8 पाखर 9 मायेची
जरी पुण्याचा वोलावा¹⁰ । नाशिजैल ॥ 232॥ 10 ओलावा

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ 37॥

म्हणून आपलेच बांधव जे कौरव त्यांना आम्हीच मारणे योग्य नव्हे. कारण, हे माधवा ! स्वजनांस मारुन आम्ही सुखी कसे होणार?

म्हणोनि, मी हें न करीं । इये संग्रामीं शस्त्र न धरी ।
हे किडाळ ¹ ! बहुती परी । दिसतसे ॥ 233॥
तुजसीं अंतराय होईल ,। मग सांगे, आमुचें काय उरेल ?।
तेणें दुःखे हिये ² फुटेल । तुजवीण । कृष्णा ! ॥ 234॥
म्हणोनि, ' कौरव हे वधिजती । मग आम्ही भोग भोगिजती ।
हे असो मात ³,अघडती ⁴ ' । अर्जुन म्हणे ॥ 235॥

1. निंघ
- 2 हृदय
- 3 ही गोष्ट 4 घडणे अशक्य

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रदोहे च पातकम् ॥38॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥39॥

लोभाने बुद्धि नष्ट झालेल्या यांना कुलक्षयामुळे होणारा दोष आणि मित्रदोहाचे पातक जरी दिसत नाही, तरी, हे जनार्दन ! कुलक्षयाचा दोष आम्हांस स्पष्ट दिसत असतां या पापापासुन पराङ्मुख होण्याचे आमच्या मनांत आल्यावाचून कसे राहाणार?

हे अभिमानमदें भुललें ,। जरी , पां! संग्रामा आले ,।
तन्ही, आम्ही, हित आपुलें । जाणावे लागें ॥236॥
हें, ऐसे कैसे करावे ? । जे, आपुले ,आपण मारावे ।
जाणत जाणतांचि सेवावे । काळकूट ? ॥ 237॥
हां, जी, मार्गी चालतां । पुढां सिंहु जाहला अवचिता ।
तो, तंव, चुकवितां । लाभु आथी ॥ 238॥
असता प्रकाशु सांडावा ,। मग अंधकूप आश्रावा ,।
तरी तेथ, कवणु , देवा ! । लाभु ? सांगे ॥ 239॥
कां , समोर अग्नि देखोनी , । जरी न वचिजे वोसंडोनी ⁵ ।
तरी , क्षणा एका ,कवळूनी । जाळु सके ॥ 240॥
तैसे , दोष हे मूर्त , । अंगीं वाजों ⁶ असती पहात ।
हें जाणतांही , केवी एथ । प्रवतावे ? ॥ 241॥
ऐसे , पार्थु तिये अवसरिं । म्हणे , ' देवा अवधारीं ।
या कल्मषची ⁷ थोरी । सांगेन तुज ' ॥ 242॥

- 5 टाकणे
6. अंगावर आदळणे
- 7 पापाची

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥40॥

कुलक्षय झाला म्हणजे सनातन कुलधर्म नष्ट होतात, आणि कुल धर्म सुटले म्हणजे सर्व कुलावर अधर्माचा पगडा बसतो.

जैसे काष्ठं काष्ठ मथिजे ¹ ,। तेथ वन्हि एक उपजे ,। 1 घासणे
तेणें काष्ठजात जाळिजे । प्रज्वळलेनि ॥ 243॥
तैसा, गोत्रींचीं परस्परे । जरी वधु घडे , मत्सरे ।
तरी, तेणे महादोषे घोरें ,। कुळचि नाशे ॥ 244॥
म्हणौनि , येणे पापे । वंशजधर्म लोपे ,।
मग अधर्मुचि आरोपे ² । कुळामाजी ॥ 245॥ 2 ठेवणे

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥41॥

अधर्म माजला म्हणजे हे कृष्णा ! कुलस्त्रिया बिघडतात; स्त्रिया बिघडल्या म्हणजे हे वार्ष्णेया ! वर्ण संकर होतो.

एथ ,सारासार विचारावें ,। कवणें काय आचारावें ,।
आणि विधिनिषेध , आघवे । पारुषती ³॥ 246॥ 3 बंद पडतात
असता दीपु दवडिजे ⁴ ,। मग अंधकारी राहाटिजे ⁵ । 4 मालवणे 5 वावरणे
तरी उजूचि ⁶ ; कां आडळिजे ⁷ । जयापरी ॥ 247॥ 6 सरळ 7 अडखळणे
तैसा, कुळी कुळक्षयो होय ,। तये वेळीं तो आघधर्मु जाय ,।
मग आन ⁸ कांहीं आहे । पापावाचून ? ॥ 248॥ 8 दुसरे
जै, यमनियम ठाकती ⁹ ,। तेथ इंद्रिये सैरा ¹⁰ राहाटती ,। 9 नष्ट होतात 10 स्वैर
म्हणौनि ,व्यभिचार घडती । कुळस्त्रियांसी ॥ 249॥
उत्तम अधर्मी संचरती ¹¹ । ऐसे वर्णावर्ण मिसळती ,। 11 मिसळतात
तेथ ,समूळ उपडती ¹² । जातिधर्म ॥ 250॥ 12 नष्ट होतात
जैसी, चोहटाचिये ¹³ बळी । पाविजे सैरा काउळी ,। 13 चव्हाटा
तैसीं, महापापे कुळीं । संचरती ॥ 251॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥42॥

आणि वर्णसंकर झाला म्हणजे तो कुलघातक होतो आणि सर्व कुल यांना निश्चयेकरून नरकाला नेतो व पिंडदान क्रिया लुप्त झाल्यामुळे त्यांचे पितरहि पतन पावतात.

मग, कुळा तया अशेखा ,। आणि कुळघातका ।
येरयेरां ¹⁴ ,नरका । जाणें आथी ॥ 252॥ 14 दोघांनाही

देखें , वंशवृद्धि समस्त । यापरी होय पतित , ।
मग वोवांडिती ¹ स्वर्गस्थ । पूर्वपुरुष ॥ 253॥ 1 फिरुन परत येतात
जेथे नित्यादि क्रिया ठाके , । आणि नैमित्तिक क्रिया पारुखे , ।
तेथ , कवणा तिळोदकें , । कवण अर्पी ? ॥ 254॥
तरी पितर काय करिती? ! । कैसेनि स्वर्गी वसती ? ।
म्हणौनि , तेही येती । कुळापासीं ॥ 255॥
जैसा , नखाग्री व्याळु ² लागे , । तो शिखांत ³ व्यापी वेगें । 2 साप 3 शेंडीपर्यंत
तेवीं , आब्रह्म कुळ अवघे । आप्लविजें ⁴ ॥ 256॥ 4 बुडविणे

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यनते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥43॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ 44॥
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ 45॥

कुलघातकांच्या या वर्णसंकरकारक दोषांनी पुरातन ज्ञातीधर्म व कुलधर्म उत्सन्न होतात; आणि ज्या मनुष्याचे कुलधर्म विच्छिन्न झाले त्यांना हे जनार्दना ! नरकवास निश्चयेकरुन घडतो असे आम्ही ऐकत आलो आहो. काय पहा! राज्यसुखलोभामुळे स्वजनांना मारण्यास उठलो, हे खरोखरच आम्ही एक मोठे पाप करण्याचे योजले आहे ! अरेरे !

देवा ! अवधारी , आणीक एक । एथ घडे महापातक , ।
जे संगदोषे ⁵ , हा लौकिक ⁶ । भ्रंशु पावे ॥ 257॥ 5 संसर्गामुळे 6 लोकाचार
जैसा , घरीं आपुला । वानिवसे ⁷ अग्नि लागला । 7. अकस्मात
तो , आणिकांहीं ⁸ , प्रज्वळिला ⁹ । जाळूनि घाली ॥+258॥ 8 इतर वस्तु 9 प्रदिप्त होऊन
तैसिया तया कुळसंगती , । जे , जे , लोक वर्तती ।
तेही बाधा पावती । निमित्ते येणें ॥ 259॥
तैसे , नाना दोषे सकळ । अर्जुन म्हणें ; तें कुळ ।
मग महाघोर केवळ । निरय ¹⁰ भोगी ॥ 260॥ 10 नरक
पडिलिया तिये ठायीं , । मग कल्पांतीही उकलु ¹¹ नाहीं । 11 सुटका
येसणे ¹² पतन कुळक्षयीं ' । अर्जुन म्हणे ॥ 261॥ 12 येवढे
देवा ! हें विविध , कानी ऐकिजे । परी , अञ्जुनिवरी त्रासु ¹³ नुपजे , । 13 किळस
हृदय वज्राचे हे काय कीजे ? । अवधारीं पां ॥ 262॥
अपेक्षिजे राज्यसुख । जयालागी , तें तंव क्षणिक ! ।
ऐसे जाणतांही , दोख ¹⁴ । अद्वेरु ना ? ॥ 263॥ 14 दोष

जे , हे वडिल सकळ आपुले ,।वधावया , दिठी सूदले ¹ । 1 घातले
सांग पां , काय थेंकुलें ² । घडले आम्हां ? ॥ 264॥ 2 कमी

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥46॥

यापेक्षा निःशस्त्र होउन उलट प्रतिकार करण्याचे सोडून दिलें असता हे शस्त्रधारी
कौरव मला रणांत ठार मारतील तर त्यांत माझे अधिक कल्याण होईल .

आता ,यावरी जे जियावे ,। तयापासूनि हें बरवें ,।
जे शस्त्र सांडूनि साहावे । बाण यांचे ॥ 265॥
तयावरी होय जितुकें ,। तें मरणही वरी निके ³ । 3 चांगले
परी , येणे कल्मषे । चाड ⁴ नाहीं ' ॥ 266॥ 4 इच्छा
ऐसे , देखून सकळ ,। अर्जुनें , आपुले कुळ , ।
मग म्हणे , ' राज्य तें केवळ । निरयभोगु ⁵ ' ॥267॥ 5 नरकातील भोग

संजय उवाच

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥47॥

या प्रमाणे रणभूमीवर भाषण करून शोकाने व्यथितचित्त झालेला अर्जुन
हातचे धनुष्यबाण टाकून रथात आपल्या जागी उगा बसला!

ऐसे तिये अवसरी। अर्जुन बोलिला समरी ।
संजयो म्हणे , ' अवधारी ' । धृतराष्ट्राते ॥268॥
मग अत्यंत उद्वेगला ⁶ , । न धरत गहिवरु आला ,। 6 खिन्न झाला
तेथ उडी घातली खाला । रथौनिया ⁷ ॥269॥ 7 रथातून
जैसा , राजकुमरु पदच्युतु । सर्वथा होय उपहतु ⁸ , । 8 हतवीर्य
कां , रवि राहुग्रस्तु । प्रभाहीनु ⁹ ॥ 270॥ 9 निस्तेज
नातरी , महासिद्धिसंभ्रमे । जितिला , तापसु भ्रमे , ।
मग आकळूनि कामे ,। दीनु ¹⁰ कीजे ॥ 271॥ 10 हीन होतो
तैसा , तो धनुर्धरु , । अत्यंत दुःखे जर्जरु ¹¹ । 11 ग्रस्त
दिसे ; जेथ रहंवरु ¹² । त्यजिला तेणें ॥ 272॥ 12 उत्तम रथ
मग धनुष्य बाण सांडिले ,। न धरत अश्रुपात आले ,।
' ऐसे , ऐक राया , वर्तले ' । संजयो म्हणे ॥ 273॥
आतां यापरी , तो वैकुंठनाथु । देखोनि सखेद पार्थु , ।
कवणेपरी परमार्थु । निरुपील ॥ 274॥
ते सविस्तर पुढारी कथा । अति सकौतुक ऐकता ।
ज्ञानदेव म्हणे आतां । निवृत्तिदासु ॥ 275॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथममोऽध्यायः ॥1॥

कठीण ओव्यांचा अर्थ

1. ॐ हे पद मंगलवाचक आहे. हे देवा! तू ॐकार स्वरूप आहेस; जगताचे आदिकरण आहेस. देवाचे यथार्थ ज्ञान वेदाकडूनच होते त्यामुळे वेदांनाच अगम्य असणाऱ्या देवा, तुला माझा आदरपूर्वक नमस्कार असो. तू स्वयंप्रकाश असून सर्व भूतांमध्ये आत्मरूपाने एकटाच असतोस. तुझा जयजयकार असो.
2. देवा तूच सर्व विघ्नहर्ता गणेश आहेस. संपूर्ण विश्वाला आणि सर्वांच्या बद्धीला प्रकाशीत करणारा, मूळ प्रकाशही तूच आहेस. श्रीमन्निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात, महाराज तो गणपती कसा आहे असे म्हणाल, तर ऐका.
3. संपूर्ण वेदवाङ्मय हीच त्या गणपतीची सुंदर वेषभूषा केलेली मूर्ती आहे. दोषरहित स्वरादी विशिष्ट वर्णरचना हेच त्या गणेशाचे शरीरसौंदर्य शोभून दिसत आहे.
4. याशिवाय त्या गणेशाचे स्वरूप असे आहे की, मन्वादिक स्मृती त्या गणपतीच्या शरीराचे अवयव आहेत. निर्दोष शब्दरचनेने व लावण्याने नटलेल्या अर्थशोभने शरीराचा स्वाभाविक असलेला सुंदरपणा रमणीय दिसत आहे.
5. अठरा पुराणे त्या गणेशाच्या अंगावरील रत्नखचित अलंकार आहेत. त्या पुराणातील योग्य पदयोजना हीच कोंदणे आहेत व त्यात सिद्धांत रत्ने बसविली आहेत.
6. लालित्यपूर्ण पदयोजना हेच त्या गणेशाच्या अंगावरील रंगविलेले वस्त्र आहे. साहित्यातील रसालंकारादी प्रकार हेच त्या वस्त्रातील लखलखीत दिसणारे भरपुर लांबीरुंदीचे तलम पोत होय
7. आता आणखी पहा; काव्ये, नाटके याविषयी कौतुकाने विचार केला असता ती गणपतीच्या करगोट्यातील लहान लहान घागऱ्या असून त्यातील अर्थ हा जणु घागऱ्यांचा मंजुळ ध्वनीच रुणझुणत आहे.
8. त्या काव्यनाटकात प्रतिपादिलेल्या सिद्धांत तत्त्वाचे अनेक प्रकार पदांच्या द्वारा प्रकट झाले आहेत. बारकार्झने पाहिले असता पदांच्या कोंदणात प्रमेय रत्ने कौशल्याने बसविली असल्याचे दिसून येते. उचित पदांच्या कोंदणात सिद्धांत रत्ने ही उठून दिसतात.
9. व्यासादिक मुनींच्या बुद्धी हीच गणपतीच्या कंबरेस बांधलेली मेखळा शोभत आहे आणि बुद्धीच्या निर्दोष सरळवृत्ती ह्या त्या शैल्याच्या लोंबत असेल्या पदराच्या दशा आहेत आणि त्या निर्मळपणाने झळकत आहेत.
10. आता असे पहा की, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, सांख्य, योग ही सहा दर्शने आहेत. ती सहा दर्शने हीच त्या गणपतीचे सहा बाहु आहेत. त्या सहा हातात एकामेकात भिन्न भिन्न मते असल्याची सूचक अशी भिन्न भिन्न आयुधे आहेत.
11. न्यायदर्शनातील तर्क हाच परशु आहे. नीतिभेद हा दुसऱ्या हातातील अंकुश आहे वेदांत दर्शनातील ब्रह्मरसाने ओथंबलेला सिद्धांत हाच त्या गणपतीच्या एका हातातील महारसाचा गोड मोदक आहे.
12. गणपतीच्या एका हातात जो स्वभावतःच खंडित तुटका दात आहे, तो दात शून्य बौद्धमत स्वभावतःच खंडित असल्याचे सूचित करीत आहे.
13. आता शून्यवादाचे खंडन झाल्यानंतर सांख्यप्रणीत सत्कारवाद हा कमलासारखा वर देणारा हात आहे. गणपतीचा जो अभयहस्त आहे .तो धर्माची प्रतिष्ठा करणारा आणि धर्मसंरक्षकास अभयदान करणारा सिद्ध हस्त आहे.
14. आणखी पहा; सारासार विवेक हाच अत्यंत निर्मळ असा त्या गणेशाच्या सोंडेचा लांबसडक भाग असून त्या सरळ सोंडेच्या ठिकाणी विशुद्ध आणि नित्यनिरतिशय ब्रह्मानंद आहे.

15. प्रेमाने व आदराने होणारा हितकर संवाद हाच त्या गणेशाच्या मुखातील दात असून त्यातील निःपक्षपातीपणा किंवा भूतमात्रांचे ठिकाणी सदयतेने लाभलेली अपार समता, हाच त्या दाताचा पांढरा रंग आहे. ज्ञानदृष्टी ही त्या गणपतीची सुक्ष्म दृष्टी असून हा श्रीगणेशदेव सर्व विघ्नहर्ता आहे.
16. मला तर असे वाटते की, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा हेच त्या गणेशाच्या दोन कानांच्या ठिकाणी असून मननशील मुनी हेच कोणी भ्रमर असून, ते त्या गणपतीच्या गंडस्थळातील ज्ञानरूपी मदामृताचे सेवन करीत आहेत.
17. श्रुती, स्मृती व पुराण यातील सिद्धांत हीच कोणी त्या गणपतीच्या अंगावरील सतेज पोवळी आहेत. त्या गणपतीच्या मस्तकावर द्वैत आणि अद्वैत ही दोन मते म्हणजे त्याची गंडस्थळे आहेत. द्वैताद्वैतरूपी मते ही परस्पर विरोधी असून तत्त्वसमन्वय विचाराचे बाबतीत तुल्यबळेकरून समान असल्याचे द्योतक म्हणूनच या गणेशाच्या मस्तकावर ही गंडस्थळे सारखेपणाने एकत्र आली आहेत.
18. ईशावास्यादी दहा उपनिषदे ज्ञानरूप मकरंदाने परिपूर्ण आहेत. सखोल अर्थभरीत असून ज्ञानदानाचे बाबतीत उदार आहेत. ती जणू सुंगधी फुले असून त्या गणेशाच्या मुकुटावर सुंदरपणाने शोभत आहेत.
19. ओंकारातील पहिली अकार मात्रा म्हणजे त्या गणेशाचे दोन पाय आहेत आणि दुसरी उकार मात्रा म्हणजे त्याचे मोठे पोट आहे. तिसरी मात्रा म्हणजे मोठा वाटोळ्या मस्तकाचाच आकार आहे.
20. अकार, उकार, मकार या तिन्ही मात्रा एकत्र झालेल्या ॐकारामध्ये संपूर्ण वेदांचाच समावेश होतो. असे आदिकारणरूप जे ओंकारस्वरूप त्या गणेशदेवास मी श्रीगुरु श्रीमन्निवृत्तिनाथांच्या कृपेने नमस्कार करतो.
21. आता नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभासंपन्न अशा अपूर्व वाणीच्या रूपाने विलास क्रीडा करणारी चातुर्य, शास्त्रार्थ निर्णय व चौसष्ट कला यांची स्वामिनी, आपल्या वाङ्मय चातुर्याने मोहित करणारी जी सरस्वती, तिला मी नमस्कार करतो.
119. तेव्हा आमच्या या समर्थ सैन्याबरोबर कोण लढू शकेल? पांडवांचे सैन्य पहावे तर ते अगदीच थोडे आहे; परंतु त्याची वरपांग रचना मात्र मोठी दिसते.
258. ज्याप्रमाणे आपल्या घराला एकाएकी, सहज चुकून अग्नी लागला तर तो भडकलेला अग्नी शेजारची दुसरीही घरे जाळून टाकतो.